

ВІДОБРАЖЕННЯ КІНЕТИЧНИХ ЗАСОБІВ НЕВЕРБАЛЬНОГО СПІЛКУВАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ

Л. В. Самойлович

Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського

Статья посвящена вопросам описания кинетических средств невербального общения в украинской фразеологии. Анализируются кинетические фразеологизмы, среди которых выделяются группы: фразеологизмы, которые являются семантическими дериватами жестовых движений, мимических движений или положения тела.

Ключевые слова: кинетическая фразеология, фразеологическая единица, невербальное общение, мимика, глаза, взгляд, жест, поза

Стаття присвячена питанням опису кінетичних засобів невербального спілкування в українській фразеології. Аналізуються кінетичні фразеологізми, серед яких виділяються групи: фразеологізми, які є семантичними дериватами жестових рухів, мімичних рухів чи положення тіла.

Ключові слова: кінетична фразеологія, фразеологічна одиниця, невербальне спілкування, міміка, очі, погляд, жест, поза

The article is devoted to the questions of description of kinetic means of nonverbal communication in the ukrainian phraseology. Kinetic phraseological units are being among. Which we single out the groups: phraseological units, which are presented as semantic derivatives of gesture movement, mimicry movement or body position.

Key words: kinetic phraseology, phraseological unit, nonverbal communication, mimicry, eyes, look, gesture, pose

Мета нашої роботи полягає в тому, щоб проаналізувати основні кінетичні засоби паралінгвістики, які беруть участь у творенні фразеологічних одиниць (ФО) української мови. Важливе завдання – виявити та описати кінетичну фразеологію, класифікувати її за такими ознаками: семантичні деривати жестових рухів, мімичних рухів, положень тіла. Необхідно виділити основні компоненти – органи тіла людини, які беруть безпосередню участь у процесі творення ФО і визначити особливості їх творення.

Предметом вивчення є ФО, зафіксовані у «Фразеологічному словнику української мови»[8].

Тема дослідження узгоджена з комплексним планом науково-дослідної роботи кафедри і є складовою частиною напряму «Проблема функціонування мови» та теми «Семантичний аспект функціонування одиниць різних рівнів мовної системи».

У ФСУМі зафіксовано багато ФО, в основі творення яких лежать кінетичні засоби, такі, як жест, міміка, погляд, поза. Треба відзначити, що при цьому основними компонентами частіше виступають назви органів тіла людини – руки, ноги, голова, очі тощо. Класифікувавши ФО, виявляємо, що найбільш продуктивними серед них є семантичні деривати жестів.

Лінгвістичному та психологічному аспектам дослідження невербального спілкування присвячено праці зарубіжних учених А. Хілла, І. Горелова, Б. Успенського, Г. Уейнрайта, Ю. Фаста, Р. Бердвіселла, А. Піза та ін. Кінетичну фразеологію вивчали такі російські вчені, як С. Григор'єва, М. Григор'єв, А. Козиренко, Г. Крейдлін, Т. Черданцева. Зауважимо, що в українській фразеології дослідження з цієї проблематики, принаймні нам, невідомі. Отже, саме цим і визначається новизна та актуальність вивчення питання.

У процесі комунікації невербальне спілкування відіграє надзвичайно важливе значення. Воно видає суб'єкта там, де той зволів би зберегти таємницю, і таким чином одна людина здатна зчитувати інформацію з іншої саме завдяки окремим невербальним засобам, куди, крім власне жестів – рухів рук, ніг, голови, включаються міміка, тон голосу, пози й рухи тіла, які, як і мовні одиниці, є показниками етнічних особливостей і моральної орієнтації особистості. Зігмунд Фрейд зазначав, що той, хто має очі, щоб дивитися, і вуха, щоб чути, легко сам переконається, що жоден смертний на Землі не в змозі зберегти секрети. Якщо мовчать губи, то говорять кінчики пальців: зрадництво сочиться з усіх пор тіла.

Дослідження невербального спілкування як і в лінгвістичному, так і в психологічному аспектах почалося ще на початку ХХ століття й активізувалося в другій його половині (праці Н. Юшманова, А. Хілла, Б. Успенського, Г. Колшанського, І. Горелова, Т. Ніколаєва, Г. Уейнрайта, Ю. Фаста, Р. Бердвіселла, А. Піза та ін.). У результаті досліджень оформився новий розділ мовознавства –

паралінгвістика, що вивчає невербальні засоби, які разом із вербальними передають смислову інформацію. Останнім часом посилилася увага до дослідження невербального спілкування. Учені виділили три види паралінгвістичних засобів: кінетичні (жести, пози, міміка), фонаційні (тембр мовлення, темп, голос) і графічні (почерк, символи) [9, с.367].

Російські дослідники С. Григор'єва, М. Григор'єв, А. Козиренко, Г. Крейдлін, Т. Черданцева звертали увагу також на кінетичні фразеологізми. На думку Т. Черданцевої, такі «діоми, в основі мотивованості яких лежить опис жесту, з одного боку, і реакція внутрішніх органів і частин тіла на зовнішні мовленнєві й немовленнєві подразники – з іншого боку» [7, с.86], об'єднуються в групу кінетичних фразеологізмів, які є семантичними дериватами невербальних одиниць. Як зауважує Г. Крейдлін, «семантично вони беруть свій початок саме від жестів як кінетичних знаків, а не, наприклад, від фізіологічних утилітарних рухів незнакового характеру» [Крейдлін 2000: 343]. Проаналізуємо, як кінетичні засоби паралінгвістики відображаються в українських ФО. У «Фразеологічному словнику української мови» виявлено багато ФО, які виникли на основі порівняння з невербальними явищами, з невидимим світом, який існує тільки у свідомості людей. Серед них виділяємо такі групи: ФО, в основі яких лежить жестовий чи мімічний рух, положення тіла.

ФО, які є семантичними дериватами жестів. Мова жестів і вміння їх сприймати є важливими аспектами комунікації. У процесі спілкування жести стають дієвими і свідчать про вияв людських думок, емоцій, переживань, почуттів. Кожна людина під час мовлення постійно використовує жести, які підсвідомо передають інформацію незалежно від волі самої людини. Саме жести дають можливість досягти високого ступеня виразності й передати ті відтінки емоцій, які не піддаються іншим засобам невербальної комунікації. Учені (М. Арджіль, П. Екман, У. Фрізен) зробили спробу класифікувати всю гаму жестів людини за п'ятьма основними функціями: символи (замінники слів), ілюстративні жести (ті, що супроводжують висловлення), жести-регулятори (ті, що підтверджують роль людини як слухача, співбесідника), жести-адаптори (ті, які здатні допомогти спостерігачеві виявити емоційний стан людини), індикатори емоцій (ті, що однозначно відображають емоції) [6, с. 76].

ФО, в основі яких лежить жест, можна класифікувати за такими ознаками:

1) ФО, одним із компонентів яких виступає назва органу тіла людини, який бере участь у відповідній дії, що відбувається в процесі жестикуляції. Такі жести називаємо некомбінованими. Частотними є жести, при яких задіяні руки та їх частини: долоні, пальці, кисті, а також ноги, плечі, голова тощо. При цьому основним компонентом дії виступає:

а) голова: *хилити голову, прихилити голову, схилити голову, піднімати голову, опускати голову, кивати головою, дерти голову, вішати голову, битися головою об стіну, високо нести голову, голова крутиться, голова іде обертом, кидатися сторч головою, летіти сторч головою, встромити голову в петлю, класти голову на плаху, сунути свою голову в ярмо;*

б) ніс: *дерти носа вгору, кирпугнути, піднімати носа, встромити свого носа, відвертати ніс, повісити носа, копилити ніс, ніс під себе, вернути ніс, піндючити ніс;*

в) руки та їх частини: *битися об поли руками, подавати братню руку, вдарити по руках, з простягнутою рукою, вхопити в обидві жмені, пальцем не ворухнути, комбінація з трьох пальців, тикати пальцем, взяти в свої руки, махнути рукою на все, схопитися двома руками за що-небудь, йти рука об руку (по життю), простягнути руку допомоги, затиснути в кулак, держати в кулаку;*

г) ноги та їх частини: *встати на ліву ногу, виписувати кренделі ногами, встати з колін, викинути колінця, ходити на пальцях, кульгати на всі чотири ноги.*

2) ФО, у яких кілька компонентів виступають назвами органів тіла людини, які беруть участь у відповідній дії, що відбувається в процесі жестикуляції. Такі жести називаємо комбінованими. При цьому компонентами виступають різні частини тіла, а саме: голова, плечі, руки, ноги: *ввібрати голову в плечі, брати голову в руки, брати ноги в руки, відбивати руками й ногами, відхрещуватися ногами й руками, вчепитися руками й зубами, взяти вуха в руки, тикати пальці в очі, бити себе в груди кулаком;*

3) ФО, у яких відсутній компонент – назва органу тіла, за допомогою якого здійснюється той чи інший жест, а сам процес лише вказує на його участь: *давати горобцям дулі, стукати у двері, вхопитися за пояски, давати гарбуза, в'юном витися, ані відхреститися, ані відмолитися, один від одного недалеко відскочив, вказувати на двері, водити за чуприну, указати на двері, зняти капелюх перед кимсь;*

4) ФО, у яких одним компонентом є назва органу тіла, який бере участь у жестикуляції, а другий

компонент відсутній, хоча сам процес вказує на його наявність. Таким компонентом у більшості ФО виступають руки (кулак), рідше зуби, язик: *бити себе в груди (кулаком), погладити по голівці, тягти за вуха, вдарити по носі, взяти дулю під ніс, давати дулю під ніс, тикати під ніс, погладити по спині, відірвати голову, вхопитися за голову, братися за голову, вхопитися за боки (за живіт, в боки), вчепитися в горлянку, брати за в'язи, вішатися на шию, притягувати за волосся, рвати на собі (на голові) волосся, братися за барки, братися фейром в боки, взятися за барки (за чуби), взяти ноги на плечі (в руки, за пояс), сідати на голову, скребти голову, стукати в голову, ударити в голову, ухопитися за голову, чухати голову, аж за боки хапатися, брати за горло (за горлянку), взяти за карк (за в'язи), брати (схопити) за зябра (за жабри), братися (хапатися) за голову, пальчики облизувати, водити за ніс, кусати лікті, чухати лоб, бити себе в груди, штовхати в груди, гладити по спині, почесати спину.*

ФО, які є семантичними дериватами мімічних рухів. Невід'ємним елементом невербального спілкування вважається міміка. Виразні рухи обличчя – це зовнішнє відображення психічного стану особи, що проявляється в міміці, яка, на думку психологів, може бути вирішальною в інтерпретації значення ФО. Велику частку інформації про емоційний стан людини ми отримуємо саме через погляд на обличчя. Вираз обличчя – це ефективний регулятор характеру комунікації. Очевидним є і той факт, що своє уявлення про особистісні та інші якості складається, виходячи з того, яким постає перед нами обличчя людини.

Активними органами, які формують міміку обличчя виступають губи чи очі. Губи стискають від гніву й злості чи підбирають від презирства, надувають від несправедливості й образи тощо. Губи, а також зуби, розташовані за губами, як і пози, схильні видавати своїх господарів. У ФСУМі виявлено значну кількість ФО, що відображають мімічні рухи людини, за допомогою яких передаються різноманітні відтінки почуттів, оцінок, ставлень до людей і подій. Наприклад, *вибивати зубами чечітку (третяка), вискалити зуби, шкірити зуби, показувати зуби, зіптити зуби, цідити крізь зуби, братися зубами, скреготати зубами, цокати зубами, клацати зубами, вхопити на зуби, кривити губи, дути зубу, кусати губи, надувати губи, копилити губу, відставляти губу, облизувати губи, відставляти губу.*

Г. Крейдлін зауважує: «якщо губи – це орган тіла, відображення фізичного, тілесного світу, то очі – явна антитеза губ, це, головним чином, відображення світу духовного» [1, с.350]. Українська фразеологія багата ФО, у яких передається внутрішній стан людини, його думки, почуття, бажання за участю очей. Кажуть, що очі – це дзеркало душі. Отже, не випадково компонент *очі* є надзвичайно продуктивним: *блиснути очима, очі метаять блискавиці, блимати (бігати, блудити) очима (поглядом), бити в вічі, очі на лоб лізуть, дивитися великими очима, вести оком, очі мало не вискакують з голови, витріщити очі (баньки), закрити очі на що-небудь, і оком не повів, робити великі (величезні, круглі, страшні) очі, очі з голови вилазять, пускати гедзики очима, відводити очі, водити очима, ховати очі, вивернути очі з-під лоба, бісики грають (іскраються, горять) в очах, пускати бісики, не зводитьи очей.*

Велике значення для передачі та сприйняття інформації надається погляду. Він вважається найсильнішим компонентом комунікації. Зустрівшись, люди обов'язково дивляться коротко один одному у вічі. Цей, перший погляд є «пробою на довіру». Щирість у цьому швидкому погляді означає доброзичливе ставлення. Люди схильні довіряти тим, хто дивиться прямо в очі, та не довіряють особам, які уникають прямого погляду. Через очі та погляд можна практично безпомилково визначити емоційний стан людини. Українські ФО, за допомогою яких передається погляд людини, виражають різноманітні емоції людини, стан, почуття тощо. Наприклад, *дивитися бісом, відкрито глянути в вічі, глядіти в вічі, глянути збоку, відводити погляд, не відривати погляду, поглядати згори, поглядати скоса, не зводитьи погляду, оббігти поглядом, кинути погляд, поглядати з-під лоба.*

Одним із активних елементів відображення міміки є брови, що тісно пов'язуються з поглядом людини і є виразником багатьох психічних станів, таких, як гнітюче напруження, роздратування, концентрація інтелектуальних зусиль, увага тощо. У ФСУМі зафіксовано низку таких ФО: *і бровою не моргнути, брови полізли на лоба, і вусом (бровою) не вести, хоч би бровою моргнув, хоч би бровою повів.*

ФО, які є семантичними дериватами положення тіла людини. Серед жестових знаків особливо яскравими у вираженні різноманітних оцінок людини є пози. Під позами розуміють усвідомлені чи неусвідомлені загальні положення тіла, більш статичні, ніж власне жести, а також

співвідносні положення різних частин тіла. Поза завжди наявна в будь-якій ситуації – адже вона являє собою біологічно обумовлений спосіб розміщення тіла в просторі. Німецький психолог і антрополог Альфред Адлер зауважив: «Якщо ми хочемо зрозуміти людину, то повинні заткнути вуха і тільки дивитися на неї. Тоді ми зможемо побачити все, як у пантомімі». Підкреслюючи важливість жестів рук, ніг, голови, і супутніх їм поз під час спілкування, зрозуміло, що, справді, із загальної конфігурації тіла, із положення окремих частин та їхньої морфологічної будови можна багато чого дізнатися, наприклад, про характер взаємин учасників комунікації. Поза може стати ключем до розуміння особистісних характеристик людини. Розрізняють три основні положення, у яких людина займає ту чи іншу позу: положення стоячи, сидячи та лежачи. Принагідно зауважимо, що в дослідженні беруться до уваги лише жестові конвенційні знаки, а не будь-які можливі положення тіла і розглядаємо пози тільки як позначення певних знаків.

Таким чином, серед фразеологічного складу української мови ФО, основою для творення яких є положення тіла людини, виявлено незначну кількість. Наприклад, *стати на близьку ногу, ударити в ноги (п'яти), ходити на головах, ходити догори ногами, схватися за чужу спину, упасти в ноги, упасти на коліна, бити лобом об землю, вдарити чолом, рачки лазити, припасти до ніг, бити поклони, перевертатися з ніг на голову, поставити з ніг на голову, гнути спину, гнути хребта, вклонятися чарці, вклякнутися на місці, лягати до ніг, лобом об землю, спиратися на плече, підпирати плечима стелю*.

Отже, аналіз реєстрових одиниць, зафіксованих у ФСУМі, вказує на наявність великої кількості кінетичних ФО. Зауважимо, що ті жести, міміка, пози, які є характерними для українського народу, їх менталітету, світогляду, психології, культури, знайшли своє відображення у фразеології. За результатами дослідження виділено три групи кінетичних ФО. До першої належать ФО, семантичним дериватом яких є жестовий рух. Їх виявлено найбільшу кількість. Варто наголосити, що не в усіх із них компонентом виступає назва одного чи кількох органів тіла. Низка ФО відображає той чи інший жест при відсутності компонента (назви органу тіла), хоч сам процес вказує на його участь. Наступна група репрезентує ФО, семантичним дериватом яких є мімічний рух. Спостереження за позою людини, рухами тіла, поставою, ходом дають можливість зробити висновки про її стан. Проте на перший план в міркуванні про людину всі аналітики-психологи ставлять обличчя та очі, а вже потім губи, брови, ніс тощо. Саме тому при творенні таких ФО одним із активних компонентів виступають очі. У ФСУМі зафіксовано багато реєстрових одиниць, у яких відображається міміка. До третьої групи належать ФО, які є семантичними дериватами положення тіла. Вони в українській фразеології становлять незначну кількість.

Усе сказане вище дає можливість твердити, що деривативна база низки ФО української мови бере свій початок від кінетичних елементів невербального спілкування, які є продуктивним засобом їх творення.

Література:

1. Крейдлин Г.Е. Русские жесты и жестовые фразеологизмы: отражение наивной этики в невербальном и вербальном кодах // Логический анализ языка: Языки этики / Отв. ред.: Н.Д. Арутюнова, Т.Е. Янко, Н.К. Рябцева. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 341-353.
2. Крейдлин Г.Е., Григорьева С.А., Григорьев Н.В. О новом экспериментальном словаре русских жестов, мимики и поз // Гуманитарная наука в России, Соросовские лауреаты (лингвистика). – М., 1996. – С. 184-195.
3. Краткий психологический словарь / Сост. Л.А. Карпенко; Под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1985. – 431 с.
4. Махний Н.М. Фейсбилдинг, или кое-что о строительстве лица: Учебное пособие. – Чернигов: РИО комитета по делам печати и информации, 1995. – 200 с.
5. Пиз Аллан. Язык телодвижений. – Санкт-Петербург: «Издательский дом Гутенберг», 2000. – 186 с.
6. Уэйнрайт Гордон. Язык тела // Пер. с англ. К. Ткаченко. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2002. – 320 с.
7. Черданцева Т.З. Метафора и символ во фразеологических единицах // Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988. – С. 78-92.
8. Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В.М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 1993. – 984 с.
9. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 685 с.

Поступила в редакцию 07.12.2002